

**LİŖVOSTATİSTİK A VƏ YA KVANTATİV DİLÇİLİK: ZİPF QANUNU,
MENZERAT-ALTMAN QANUNU. LİŖVİSTİK VƏ STATİSTİK TƏDQİQATIN
ÜSTÜNLÜKLƏRİ***Xəlilova Həmidə Əzizəğa qızı**Xülasə*

Bu məqalədə linqvostatistikanın (lingvistik statistika) və ya, başqa sözlə, kəmiyyət dilçiliyinin əsas tərifləri verilir. Məqalədə linqvostatistikanın metodlarından bəhs edilir və linqvostatistik tədqiqatların üstünlüyü də qeyd olunur. Linqvostatistikanın üsulları arasında Zipf qanunu və Menzerat-Altman qanunu xüsusilə nəzərə alınır. Məqalədə həmçinin bildirilir ki, linqvostatistikanın üsulları sayəsində (nitq müxtəlifliyi əmsallarından istifadə etməklə) nitqin rəngarəngliyini, məndəki bəzi vahidlərin, məsələn, söz və ya söz formalarının tezliyini, eləcə də tezlik nisbətini də hesablamaq, həmçinin konkret yazıcının dilinin xüsusiyyətlərini, bədii mətnin orijinal dildə və tərcümədə xüsusiyyətlərini, bədii ədəbiyyat dilinin xarakterik xüsusiyyətlərini müəyyən etmək mümkündür. Bu, həm də tezlik lüğətlərini, eləcə də korpusların, məsələn, müəyyən bir müəllifin dilinin korpusunu yaratmağa da imkan verəcəkdir.

**LINGUOSTATISTICS, OR QUANTITATIVE LINGUISTICS: ZIPF'S LAW,
MENZERATH-ALTMANN LAW. ADVANTAGES OF
LINGUOSTATISTICAL RESEARCH***Khalilova Hamida Azizaga**Summary*

This article gives the basic definitions of linguostatistics (linguistic statistics), or, in other words, quantitative linguistics. The article discusses the methods of linguostatistics and notes the advantage of linguostatistical studies. Among the methods of linguostatistics, Zipf's law and the Menzerath-Altmann law are especially considered. The article also states that thanks to the methods of linguistic statistics, it is possible to determine the diversity of speech using speech diversity coefficients, it is also possible to identify the frequency ratio of certain units, for example, words or word forms in the text, count the number of word tokens in the text or word types, and it is also possible to determine features of the language of a particular writer, the specifics of a literary text in the original language and in translation, characteristic features of the language of literary texts. This will also make it possible to create frequency dictionaries, as well as corpora, for example, the corpus of the language of a particular author.

Rəyçilər: prof. Məsud Əhməd oğlu Mahmudov, Fil.ü.f.d., dos. Könül Əzizəğa qızı Həbibova
Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Kompüter dilçiliyi şöbəsinin 15 sentyabr 2023-cü il tarixli iclasın 4
saylı protokolu
Daxil olma tarixi 30 noyabr 2023-cü il

UOT:81.

**AZƏRBAYCAN VƏ TÜRK DİLLƏRİNDƏ PAREMİK VAHİDLƏRİN
LİNGVİSTİK-ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

Məmmədzaadə Leyla Ziyəddin qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
Azərbaycan dili kafedrasının doktorantı

Xülasə: XX əsrin 90-cı illərindən sonra Türkiyə ilə mədəni və digər sahələrdə əməkdaşlığın yaranması dillərarası əlaqələrin yaranmasını zəruri edir, qohum türk dillərinin fonetik, leksik, qrammatik quruluşunun müqayisəli öyrənilməsi, ədəbi dil normaları ilə tanışlığı məsələsini gündəmə gətirir. Azərbaycan və türk dillərində paremik vahidlər, onların dil-üslub xüsusiyyətləri bir çox halda ortaqlıq təşkil edir. Hər iki dildə fonetik, leksik, qrammatik vahidlərə məxsus oxşar üslubi keyfiyyətlər özünü göstərir. Paremik vahidlərdə alliterasiya, assonans müşahidə olunur, omonim, sinonim, antonimlər, çoxmənalı sözlər, passiv leksika, bədii təsvir və ifadə vasitələri bədiiliyin ifadəsinə xidmət edir. Ümumi və xüsusi qrammatik kateqoriyalar, əsas nitq hissələrinə məxsus morfoloji quruluş faktları, köməkçi nitq hissələri üslubi xüsusiyyətlərlə səciyyələnir, sintaktik üslubi fiqurlar işlənir.

Azərbaycan dilçiliyində hər iki dilə aid paremik vahidlərin dil-üslub xüsusiyyətləri sistemli və geniş şəkildə araşdırılmadığından onların öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: morfem, türk dili, paremiya, üslub

Ключевые слова: морфема, турецкий язык, пословица, стиль.

Key words: morpheme, Turkish language, proverb, style

Azərbaycan və türk dillərində paremik vahidlərin müqayisəli şəkildə araşdırılmasına həsr edilmiş tədqiqatlar azlıq təşkil edir. Azərbaycan və türk dillərində paremik vahidlərin dil-üslub xüsusiyyətləri özünəməxsus cəhətlərlə səciyyələnir. Azərbaycan dilçiliyində paremik vahidlər daha çox dilimizin frazeologiyasına daxil edilən dil materialları içərisində öyrənilir. (bax: 2, s. 102). H.Həsənov isə məcazi mənə ifadə edən atalar sözlərini frazeoloji material hesab edir (bax: 3, s. 346-347). Türk dilində “ata sözləri” adlandırılan paremin vahidlərdən “kalıplaşmış sözlər”in (frazeologizmlər) növü kimi bəhs olunur (bax: 5, s. 7).

Azərbaycan atalar sözlərində bəzən səstartımı fonetik-üslubi xüsusiyyət kimi özünü göstərir. Bu zaman sait, yaxud samit artımı adi tələffüz elementi şəklində üzə çıxmır. Əksinə tələffüz şəkli semantik funksionallığa bu və ya digər məqsədlə xidmət etməli olur. Məsələn: *Alovdan çıxdıq, yalova düşdük* (1, s. 58). Nümunədə eyni sözün əvvəldə samitartımı ilə müşayiət edilən forması (alov - yalov) ona məxsus mənanı daha da qüvvətləndirir. Verilmiş nümunədən yalov sözü “daha güclü alov” kimi anlaşılır.

Sinonimlər, antonimlər, bədii təsvir və ifadə vasitələrindən istifadə, məcazlaşma hər iki dildə paremik vahidlərin leksik-üslubi funksionallığının əsasını təşkil edir. Paremik vahidlərdə məcazi mənalı sözlərin iştirakı mənə amilinə xidmət göstərir, onu qüvvətləndirir, yaxud yeni mənə ifadəçisi olur. *Ağ gün ağardar, qara gün qaraldar* (s. 17; ağ gün - “xoşbəxtlik, səadət”, qara gün - “ağır güzəran, məhrumiyyət, çətinlik”); *Atdan düşsən də addan düşmə* (1, s. 81; addan düşmək “yaxşı adı, nüfuzu, hörməti itirmək”); *Ağır otur ki, bey desinlər* (4, s. 13; ağır otur - “özünü ciddi apar”); *Bakarsan bağ, bakmazsan dağ olur* (4, s. 21; dağ - “ağır dər, kədər, qəm, ürək yarası”).

Paremik vahid dxiində eyni sözün həqiqi, məcazi mənalı yanaşı işlənir. Bu tipli nümunələrdə sözün bütün semantik potensialı üzə çıxır, mənə gücü tam tutumu ilə nümayiş etdirilir. *Ağır günün daşı ağır olur* (1, s. 27) nümunəsində eyni söz *ağır gün* birləşməsinin

birinci tərəfində məcazi anlamda (“çətin” mənası), *daşı ağır* birləşməsinin ikinci tərəfində nominativ mənada çıxış edir. Həqiqi və məcazi mənaların qarşılaşdırılması hesabına bədiilik məqamı meydana çıxır. *Adamı sözündən tutarlar, heyvanı buynuzundan* (1, s. 37) atalar sözündə *tutmaq* leksik vahidi yarımçıq sintaktik təkrarların birində məcazi mənada, digərində ellipsisə uğramış formada həqiqi mənada özünü göstərir (sözündən tutmaq “dediyini anlamaq” mənasına uyğun gəlir).

Türk dili nümunələrində də məcazi mənə leksik mənə tutumuna bu və ya digər cəhətdən (qüvvətləndirmək, tamamlamaq və s.) xidmət edir. *Aç gözünü, açarlar gözünü* (4, s. 11). Burada mürəkkəb cümlənin ikinci komponentindəki məcazi mənə (açarlar gözünü “diqqətli olmaq”) birinci tərəfdəki nominativ mənəni tamamlayır.

Paremik vahidlərdə sinonimlərdən istifadə olunması üslubi səciyyə daşıyır. Nitqi ağırlaşdırma biləcək lüzumsuz təkrara yol verməmək üçün sözün sinonim qarşılığı işlədilir. *Ağlı kəm canana bax, küsübdür mən dəlidən* (1, s. 28; ağıl kəm, dəli). Burada üçüncü şəxsi bildirən canan sözü ilə birinci şəxs əvəzliyinin qarşılaşdırılması hesabına sözlərin sinonimlik keyfiyyəti bir qədər zəifləyir və yaxın mənalı sözlər olsalar da, *ağlı kəm* birləşməsi və *dəli* sözü fərqli mənaları olan dil vahidləri təsirini bağışlayır.

Eyni mətnə işlənən sinonimlərdən biri digərinin leksik mənasını qüvvətləndirir. *Atı at yanında bağlarsan, həmrəng olmasa, həmxasiyyət, həmxoy olar* (1, s. 81). Fars mənşəli xoy sözü eyni mənalı sinonimindən sonra gəlməklə ona məxsus leksik mənənin ifadə planını daha qabarıq edir.

Türk dilində də atalar sözlərində sinonimlər üslubi funksionallıq nümayiş etdirə bilir. *Dinsizin hakkından imansız gelir* (4, s. 31) nümunəsində sinonim cərgənin vahidləri (dinsiz - imansız) nitqi ağırlaşdırma biləcək leksik təkrarın qarşısını alır. Türk dilinin atalar sözlərində sinonimlər daha çox ayrı-ayrı paremik vahidlərdə təmsil olunur. *Para – akçe – pul. Akıl para ile satılmaz* (4, s. 14); *Akçe ağıl öğretir, don yürüyüş* (s. 14); *Altın yere düşmekle pul olmaz* (4, s. 16).

Akılsız – deli. Akıllı düşman akılsız dosttan hayırlıdır (4, s. 14). *Akıllı köprü arayınca da dek, deli suyu geçer* (4, s. 14).

Bununla belə, sinonim sözlərdə bu və ya digər tərəf üslubi məqsədlərlə də işlədilir. Məsələn, *para, akçe* sözlərinin sinonim qarşılığı olan *pul* sözündən qafiyə yaratmaq üçün istifadə edilir. *Adam adamdır, olmasa da pulu, eşək eşektir olmasa da çulu* (1, s. 12). Başqa bir halda sinonimlərdən alliterasiya yaratmaq xatirinə istifadə olunur. *Ak akçe kara gün içindir* (4, s. 13; ak akçe). Yaxud *fakir* sözü ilə eyni sinonim cərgəyə daxil olan (məsələn: *Fakirlik ayıp değil, tembellik ayıp*; 4, s. 36) *Fukaranın tavuğu tek-tek yumurtlar* (4, s. 36) atalar sözündəki fukara leksik vahidinin sait səsləşməsi (u - u, fukara - tavuk - yumurta) xatirinə işlədilməsi mümkün idi.

Antonim sözlər leksik-semantik təyinatına uyğun olaraq qarşılaşdırmalar yaradır və bu, paremik vahidlərdə mənə tutumunun bədii ifadəliliyinə xidmət edir. *Ağası çox olan kəndin məzarı az olar* (1, s. 21; çox - az); *Dost başa bakar, düşman ayağa* (1, s. 32; dost - düşman). Nümunələrdəki antonimlərin yaratdığı əksmənalılıq atalar sözlərinin məzmununu dolğunlaşdırır və məcazi ifadəlilik səmtinə yönəldir. Antonimlər paremik vahidlərdə təyin olur. *Ağ şəkər, qara şəkər, bir damçı suya çəkər* (1, s. 17; ağ şəkər, qara şəkər); *Büyük balık küçük balığı yer* (4, s. 26; büyük balık, küçük balık). Azərbaycan dilinə aid eyni paremik vahid daxilində təyin edən və təyin olunanın hər ikisi antonim sözlərlə ifadə edilir: *Ağıllı yoxsul axmaq varlıdan yaxşıdır* (1, s. 25; ağıllı yoxsul, axmaq varlı). Türkiyə türkcəsində isə tabesiz mürəkkəb cümlədən ibarət sintaktik quruluş daxilində antonim cütlük yerləşir və müxtəlif cümlə üzvü ola bilər: *Yıkmak kolay, yapmak güçtür* (4, s. 66; kolay-güçtür).

Hər iki dildə antonim sözlər paremik vahidin ifadə olunduğu tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərində yerləşir: *Ağın adı var, qaranın dadı* (1, s. 17; ağ - qara); *Aç ne yemez, tok ne demez* (4, s. 12; aç - tok). Antonimlərin sintaktik təkrarlarda iştirakı həm mürəkkəb cümləyə quruluş ünsürü kimi xidmət göstərir, həm də bədiilik məqamı kimi xüsusi əhəmiyyət daşıyır: *Ağıllı qəm yeyər, dəli qəmçi* (1, s. 25; ağıllı – dəli); *Çoğu zarar, azı karar* (4, s. 29; çoğu - azı). İkiqat antonimli cümlələrdə antonim cütlüklər eyni köklü sözlərdən ibarət olur: *Aldığını alar, verəcəyini verməz* (4, s. 51; al, al - ver, ver); *Ak gün ağartır, kara gün karartır* (1, s. 14; ak, ağartır - kara, karartır).

Paremik vahidlərin qrammatik-üslubi xüsusiyyətləri morfoloji və sintaktik səviyyələrə aid üslubi imkanları əhatə edir. Bəzi şəkilçi morfemlər atalar sözlərinin formalaşmasına xidmət edən zəruri struktur element olur. Hər iki dildə atalar sözlərini adətən bu şəkilçi vahidlərsiz təsəvvür etmək olmur. Əlamət və keyfiyyətin varlığını və yoxluğunu bildirən sifətdüzəldən -lı, -sız şəkilçiləri paremik vahidlərdə müşahidə edilir. *Analı quzu - xınalı quzu* (1, s. 61; analı, xınalı). *Huylu huyundan vaz keçməz* (4, s. 41; huylu). *Kanatsız kuş uçmaz* (4, s. 46; kanatsız). Onların birlikdə iştirakı cümlə strukturunda simmetriya yaradır. *Analı qızın özü böyüyər, anasız qızın sözü* (1, s. 61; analı - anasız); *Akıllı düşman akılsız dosttan hayırlıdır* (4, s. 14; akıllı - akılsız).

Morfoloji quruluşun təkrarı şəkilçi morfemləri fonetik tərkibinə görə həmcinsləşdirir. *Adamı sözündən tutarlar, heyvanı buynuzundan* (1, s. 37); *Çekişilmeyince pekişilməz* (4, s. 28). Qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisi atalar sözlərində daha çox işlənir. *Kelin ilacı olsa, başına sürər* (4, s. 47). *İgid ölər, adı qalar*. Təsdiq və inkar feillərinin növbəli işlənməsi cümlə quruluşuna ahəngdarlıq gətirir. *At ələ düşər, meydan ələ düşməz* (1, s. 73); *Akla gəlmeyenlər başa gəlir* (4, s. 14). Atalar sözünün ifadə olunduğu cümlədə inkarlıq şəkilçisi formal iştirak etsə də, məzmununda təsdiqlik çaları özünü göstərir. Türk dilində: *Aç ne yemez, tok ne demez* (4, s. 12; yəni “ac adam hər şey yeyər, tox adam hər şey deyər”). Azərbaycan dilində: *Bazar baqqalsız, meşə çaqqalsız olmaz* (1, s. 100; yəni “bazarda baqqal, meşədə çaqqal olar”).

Türk dilində xəbəri feilin geniş zamanı ilə ifadə olunan atalar sözləri Azərbaycan dilində qeyri-qəti gələcək zamanın ifadə etdiyi mənalara uyğun gəlir. *Gülü seven dikenine katlanır* (4, s. 38; Azərbaycan dilində: *qatlanar*); *Abanın kadri yağmurda bilinir* (4, s. 11; Azərbaycan dilində: *bilinər*). Azərbaycan və türk dillərinin paremik vahidlərində III şəxsin xəbərlilik şəkilçisi işlənməyə bilir. *Aydan arı, sudan duru* (1, s. 44); *Allah bir, söz bir* (1, s. 54); *Çoğu zarar, azı karar* (4, s. 29); *Düşməz, kalkmaz bir Allah* (4, s. 32). Azərbaycan dilinin atalar sözlərində xəbərlilik şəkilçisi üslubi məqsədlə buraxılırsa, türk dilində bu, ədəbi dil normalılığı şəklində təzahür edir.

Azərbaycan və türk dillərinin paremik vahidlərində sadə cümlənin bəzi struktur-semantik tipləri, mürəkkəb cümlə quruluşu, söz sırasının pozulması, sintaktik təkrarlar, elliptik cümlələr sintaktik-üslubi xüsusiyyətlərlə səciyyələnir. Mürəkkəb cümlənin quruluş-struktur eyniliyinə, cümlə üzvlərinin say eyniliyinə və forma oxşarlığına əsaslanan tam sintaktik paralelizmə daha çox rast gəlinir. *Qələmin ucu, qılıncın gücü* (1, s. 193); *Almanı soy ye, armudu say ye* (1, s. 58); *Aşdır - bişər, işdir - düşər* (1, s. 94). *Acındırırsan, arsız olur, acıktırırsan, hırsız olur* (4, s. 11). *İnsan konuşa - konuşa, hayvan koklaşa - koklaşa* (4, s. 44); *Ayağa degmedik taş olmaz, başa gelmedik iş olmaz* (4, s. 19). Tərəflərin birində cümlə üzvü sayının az olduğu qısaldılmış yarımçıq paralelizm nümunələri də kifayət qədərdir. *Ana qızına taxt verər, ata oğluna - baxt* (1, s. 60). *Böyüyün böyük dərdi var, kiçiyin kiçik* (1, s. 149); *Baş ağır gerek, kulak sağır* (4, s. 22). *Akçe akıl öğretir, don yürüyüş* (4, s. 14).

Sadə cümlənin struktur-semantik tipləri içərisində ümumi şəxslilik cümlələr ilə ifadə olunan atalar sözləri əsasən öyüd, nəsihət bildirir. *Cücani payızda sanarlar* (1, s. 684).

Geçmişe mazi, yenmişe kuzu derler (4, s. 37). Adlıq cümlələr isə nəsihət, öyüd, məsləhət anlayışları ilə yanaşı, proses, hadisə, təsvir də bildirir, yaxud bu və ya digər əlamət anlayışına uyğun gəlir. *Adamın bir özü, bir sözü* (1, s. 37); *Almaz üzük, dar barmaq* (1, s. 58); *Araz aşığımdan, Kür topuğumdan* (1, s. 65); *Aralıq atı, kor Fatı* (4, s. 65); *Azıcık aşım, ağrımaz başım* (4, s. 20); *Başın sağlığı, dünya varlığı* (4, s. 22).

Ellipsisli cümlələr hər iki dilin paremik vahidlərində çoxluq təşkil edir. Ellipsisə uğramış cümlə üzvü sintaktik təkrarların ya birinci, ya da ikinci tərəfində olur. *Adamın gözü, yerin qulağı var* (1, s. 38; birinci tərkib hissənin xəbəri buraxılmışdır); *Adamı qeyrət işlədər, dəyirmanı su* (1, s. 36; ikinci komponentdə xəbər iştirak etmir); *Borç ödeməklə, yol yürüməklə tükenir* (4, s. 25; I komponentdə xəbər); *Ağacı kurt, insanı dert yer* (4, s. 12); *Bir ağacda gül de biter, diken de* (4, s. 23; II tərkib hissədə xəbər). Azərbaycan və türk dillərində hər iki xəbəri ellipsisə uğramış atalar sözləri də çoxdur. *Alış-veriş misqalla, dostluq xalvarla* ([ölçülər]; 1, s. 53); *Ağıllıya işarə, dəliyə kötək* ([bəş edər]; 1 s. 26); *At beslenirken, kız istenirken* ([güzel olur]; 4, s. 18); *Az veren candan, çok veren maldan* ([olur]; 4 s. 20) və s.

Ədəbiyyat

1. Atalar sözləri. Bakı: Yazıçı, 1985
2. Cəfərov S. Müazir Azərbaycan dili. Leksika. Dərslik. II hissə. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, s. 102; 197 s.
3. Həsənov H. Azərbaycan dilinin leksikası. Dərslik. Bakı: Nurlan, 2005, s. 346-347; 452 s.
4. Çotuksöken Y. Türkçe atasozleri ve deyimler sözlüğü. İstanbul: Toroslu Kitaplığı, 2004,
5. Emir S. Örnekleriyle Açıklamalı Deyimler Sözlüğü. İstanbul, 1977, s. 7

ЛИНГВОСТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПОСЛОВИЦ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКАХ

Мамедзаде Лейла Зияддиновна

Резюме

После 90-х годов 20-го века сотрудничество с Турцией в рамках культурной и других сфер закладывает основу для установления межъязыковых связей, что выдвигает на передний план вопрос сравнительного изучения родственных языков, а именно знание норм литературного языка, вопросы сравнительного изучения фонетического, лексического и грамматического строя данных языков. Пословицы и их лингвистические и стилистические особенности в азербайджанском и турецком языках во многих случаях являются общими. Оба языка имеют схожие стилистические качества фонетических, лексических и грамматических единиц. Аллитерация, ассонанс наблюдаются в пословицах, омонимах, синонимах, антонимах, многозначных словах, пассивной лексике, художественном описании и выразительных средствах служат выражению художественности. Характеризуются стилистические особенности общих и специальных грамматических категорий, фактов морфологического строения, принадлежащих к основным частям речи, вспомогательным частям речи, разрабатываются синтаксические стилистические фигуры.

В азербайджанском языкознании лингвистические и стилистические особенности пословиц обоих языков систематически и широко не изучались, поэтому исследования в этой области повышают свою значимость.

THE LINGUISTIC-STYLISTIC FEATURES OF PROVERBS IN AZERBAIJANI AND TURKISH LANGUAGES

Mammadzada Leyla Ziyaddin

Summary

After the 90th of the 20th century a collaboration with Turkey, within the frame of cultural and other fields make foundation of the establishment of cross-linguistic relations, that brings to the fore the issue of comparative study of the phonetic, lexical, grammatical structure of related Turkish languages and familiarity with literary language norms. Proverbs and their linguistic and stylistic features in Azerbaijani and Turkish languages are common in many cases. Both languages have similar stylistic qualities of phonetic, lexical, and grammatical units. Alliteration, assonance are observed in proverbs, homonyms, synonyms, antonyms, polysemous words, passive lexicon, artistic description and means of expression serve the expression of artistry. General and special grammatical categories, morphological structure facts belonging to the main parts of speech, auxiliary parts of speech are characterized by stylistic features, syntactic stylistic figures are elaborated.

In Azerbaijani linguistics, the linguistic and stylistic features of the proverbs of both languages have not been systematically and extensively studied, so research in this field rises its importance.

Rəyçi: dosent Yadigar Əliyev

Azərbaycan və dünya ədəbiyyatı kafedrasının 20 dekabr 2023-cü il tarixli iclasın 06 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 20 dekabr 2023-cü il